

הגיאוגרפיה העירונית של אופקים

מאת

דוד עמירן ואריה שחף

אופקים נמנית עם ערי הפטוחות הפזורות באורניה השונות של מדינת ישראל¹. מבחינה מיקומן אפשר לחלק ערים אלו לשתי קבוצות: (א) ערים ותיקות, כמו, למשל, אשקלון, רמלה ולוד. (ב) ערים שהוקמו בעקבות המבניות של "פיזור האוכלוסייה". תפקידי העיקרי של ערים אלו הוא לשמש מרכזי שירותים ומקור לכוח-עבודה לסביבתן החקלאית. אופקים נמנית עם הקבוצה השנייה.

במאמר זה נעסוק בבחינה מסגרת הריגיונאלית של אופקים, בניתו הנחוית הגיאוגרפיים למרכז הימי ותפקידו שלמה ובהתינוך התדרתי-תעסוקה הנוכחי והעתיד של העיר לאור משאבי האיור. סקר אופקים, שנערך בספטמבר 1963, כהמשך לסקר דימונה, משתלב במסגרות רחבה של מחקרים, שתכלול את כל ערי הפטוחות במדינת ישראל.

המסגרת הריגיונאלית של אופקים

כדי להבין את מיקום העיר, מן ההכרח להכיר את המסגרת היישובית של האיור שאופקים היא מרכזו העירוני. הכרת מסגרת זו מחייבת סקירה היסטורית קצרה של הפתחות היישוב בתקופה המערבית של בקעת באר שבע.

בימי המאנדאט הסתהים חוו יישובי היבש במישורי החרוף של ארץ-ישראל בקו של אוכבו שכנים הימים היישובים גברעם, קריית-זת ובית-גוברין.² רק ברצועת-החרוף ממש, בלשון הצהה שטח מושווה לתוליות החרוף, נמשך יישובי היבש עד ח'אן יוניס ורפייח שבגבול מצרים. מדרום ליישובי היבש השתרע תחומי מהייתה של שבטים בדווים. עד ראשית המאה העשירה שמרו שבטים אלה על אורחות-חיים של נוודים, ורק בימי המאנדאט גהപכו לנודדיםilmacha (semi-

1. סקירה קצרה על חגורות ערי הפטוחות ואוכלוסיהם אפשר למצוא במאמר של המחברם: הגיאוגרפיה היישובית של דימונה, *קיעות*, כת, תשכ"ג, עמ' 58–60.

2. D. H. K. Amiran, *The Pattern of Settlement in Palestine*, *IEJ*, 3, 1953,

הגיוגרפיה העירונית של אופקים

את שלטונם באיזור ביססו השלטונות המורכבים על קו של תחנות-משטרה, מוחוף הים עד באר-שבע. אחת התחנות בקו זה נותרה עדין בקרבת אופקים, היא מצודת פטיש (קלעת פוטיס; נ"צ 1155.0797). בדרך האיזור שמרו על אורח-חיים של גוזדים-למחצה עד מלחמת-העולם השנייה. בימי המלחמה חלה תמורה יסודית ביישוב הבבדי שבחולקה המערבי של בקעת באר-שבע. ניטוק קווי-האספקה למומח הקרוב אילץ את שלטונות הצבא הבריטי להגדיל, ככל האפשר, את אספект המזון מקורות מקומיים. כדי להשיג מטרה זו, העמידו השלטונות הבריטיים טראקטורים וציוד מכנייני אחר לרשות שבטי הבבדים, ובאופן זה הורחבו במידה רבה השטחים המעובדים של אדמות הלס-חול בבקעת באר-שבע. להצלחתה של תכנית זו סייעו כמה שנים גשומות בתחילת שנות הארבעים, אך בשנים שלאחר מכן סבל האיזור מכמה שנות-בצורת רציפות, שמנעו מן הבבדים להמשיך בחקלאות, ומשום כך הוועסקו בסילילת כביש חדש במסגרת "עבודות דחק". כביש זה, שנועד לחבר את כביש עזה-באר-שבע עם רהיפה, נסלל לסיירוגין, בשנות-הצורות, ומכאן כינויו "כביש-הרעב". היום שמו כביש מרחבים.

על החלק המערבי של בקעת באר-שבע, שהיה כמעט ריק מיישוב יהודי עד מלחמת-העצמאות, עבר תהליך של יישוב חקלאי בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה. במידה רבה קבע התוואי הקיים של "כביש-הרעב" את איתורו

ציור 1
מפת האיזור.

דוד עמידרן ואריה שטר

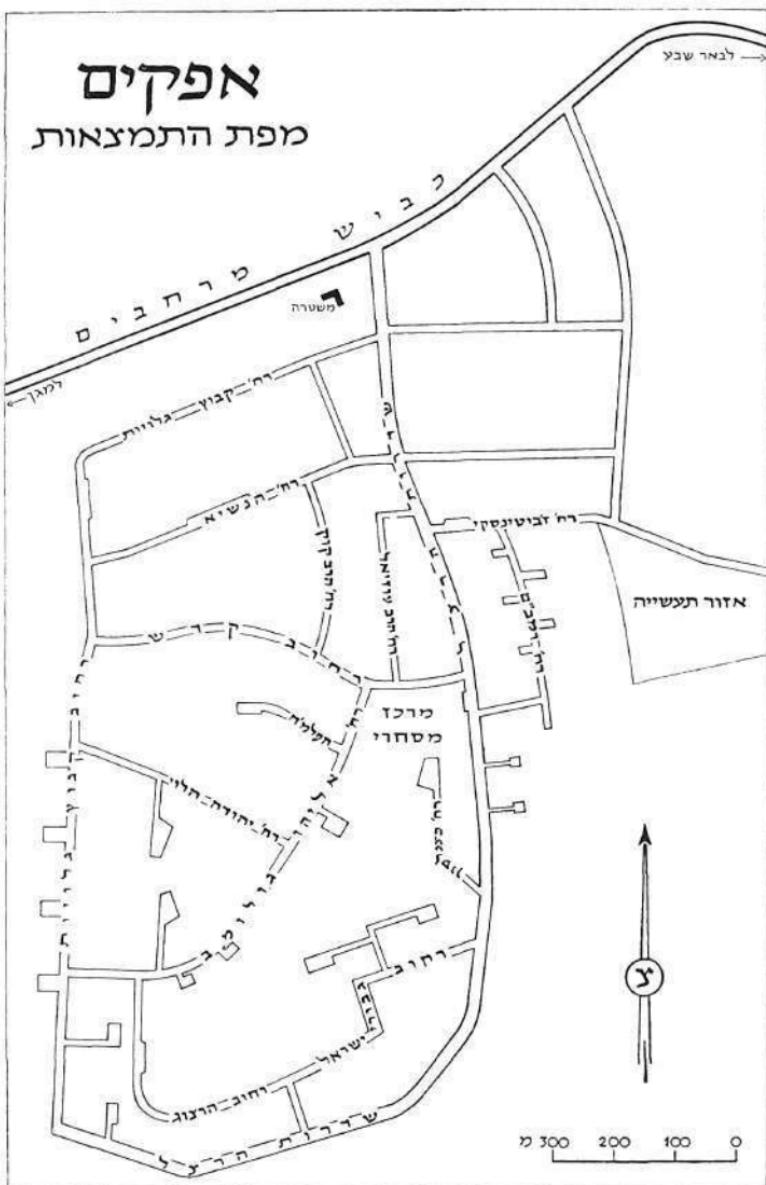
מקום של היישובים החקלאיים. לאורך הכביש או בסמוך לו הוקמו יישובים אלה: גילת (1949), בטחה (1950), פדרים (1950), רגן (1950), מסלול (1950), פטיש (1950) ומגן (1949). קיבוץ אורים היה היישוב היחיד באיזור שהוקם עוד קודם לכן, במבצע הקמתו "אחד-עשר היישובים" במושאי יומ-הכיפורים תש"ג. פרט לאורים ומגן כל היישובים שלאורך כביש מרוחבים הם מושבי עולים. תכנונם התקלائي, באיזור שבו כמות-הmeshקעים הממוצעת היא כ-200 מ"מ בשנה, היה מבוסס על הורמה מים מן הצפון בקו ירקון—נגב. בעקבות יישובו של תל לכי'ש בשנים 1955–1956 פחתה במידה רבה כמות-המים שהורמה לאיזור מוחבים³. דומה, שכמויות-המים הדרשות ליישובי האיזור יספקו במלואן רק עם הפעלה המוביל הארץ. בראשית שנות החמשים, עם מימוש החקלאות בדבר הקצתה כמויות-מים מלאות, כאשר יישובי איזור מוחבים צפוי לתעסוקה מלאה בחקלאות, הסתמן הצורך להוסף מספר רב יותר של יARDS. עובדות בחקלאות ובשירותים התמודדים לה משאיהם מצויים במושבים עצם. הקמתה של אופקים באלה לעונות על צרכיהם אללה. תפלידה החזוי של העיר במרכזו שירותים ליישובי איזור מוחבים וכמקרר לכוחות-עבודה בענפי-החקלאות השוניים הוא שהשפיע על איתור העיר ליד כביש מוחבים, במרחב של כ-4 ק"מ ממערב גילת בכביש סעד—באר-שבע. המגמה הייתה להקים את העיר במרכז תחומי-השירותים של האיזור ובמרקם העירייה מן הכביש הראשי, כדי למנוע בעיות תכנון שהיו עלולות להתעורר בעקבות הצמדה יישוב עירוני לעורק-תחוורה ראשי. היום נראה, שהרחוב העירי מן הצומת שכרה יצא בהפסדה, משום שבצומת הוקמו שירותים-זרק ותוכנו חכניות לפתח מרכזו אוורי לידי, מרכז שיימצא מחוץ לתחומי העיר ולא יסייע להרחבת בסיסת הכלכל. גורם נוסף באיתור העיר שימוש אפיקו המתחתר של נחל פטיש, שאיפשר בניה עירונית בגדרו המערבית בלבד של הנהר, שהיא גבולה מסביבתה.

שלבי התפתחותה של העיר

אופקים ווסדה בשנת 1955 כמעברה, מדרכו לכביש מוחבים. במרוצת השנים נהרסו רוב צריפיה-העץ של המעברה, ותחותם כמו בניינים, שהחלו מתפשתים כלפי דרום (ראה ציור 2). בשנת 1959 קיבל אופקים מעמד חוקי של מועצה מקומית. תחום שיפוטו של היישוב העירוני הוא 4,200 דונם, מהם כ-1,300

3. מכתחם-המים השנתי ליישובי האיזור זהיא 16,000 מ"ק ליחידה-משק לשנה.

אפקים
מפתח התרמציאות

doneams היו בניינים בסוף שנת 1963. רוב השטח הבניי הפתוח ממערב לעיר⁴ החנעה הריאשי של העיר, הוא שדרות הרצל. ממוריה לשדרות הרצל, בשטח הקרוב לכיביש מರחבים, תוקם איזורי-ה תעשיית של העיר, הנמצא בתחום שיפורה של המועצה האזורית.

תלקי העיר השונים משקפים מגמות-תוכנו שהלכו והתגבשו מאז הקמתה. ברובעיהם היישנים ביותר, המוצאים בחלקו הצפוני של השטח הבניי, נבנו בתים דו-משפחתיים בני קומה אחת, בניים אבזילקט ומולטים גגות-יריעפים (ראה צירום 3 ו-4). בתים אלה הוקמו על מגרשים בני מthird הדונם. איזור זה, שבו ציפויו הבנייה היא הנמוכה ביותר, משקף את שלבי-התכנון הראשון, שבו הוקזה משקל-עוור לכל בית, כדי להבטיח הנסה נוספת לדירות. רעיון זה לא התגשם מעולם, ותביאו לתוצאות שליליות: פיזור העיר על פני שטחים נרחבים והכבד מיותר על רשות השירותים המוניציפאלים.⁴ טיפוס-המבנים השני הוא זה של "שיכון-רכבת" ואסבטונים, אף הם בני קומה אחת. ברוב המקרים משמשים מבנים אלה שכון ארעי לדירותם. שטח הדיור ב"שיכון-הרכבת" הוא 28–32 מ"ר. עם התפתחות העיר יהיו אורותם אלה הרשונים שיעבור עליהם תהליכי של "חידוש פni העיר" (urban renewal).

בשנים האחרונות מסתמכת מגמה חדשה בבנייה העיר: הקמת מבנים גבוהים יותר. בתלക הדרומי של השטח הבניי מתרכזים מבנים בני 3–4 קומות, ולבן כאן ציפויו הבנייה גבוהה בתורה מאשר ברובעיה היישנים של העיר. מגמה זו אינה מיוחדת לאופקים בלבד – היא רווחת במרבית ערי-היפות בישראל. בניית בתים בני קומות רבות נועדה להקטין את המרתקים בין אורייניהם ובין מרכזי המסחר והציבור, דבר שיוביל את השירותים המוניציפאלים ויסיע בגיבוש האופי העירוני. גיבוש זה חינוי במיוחד באיזור מדברי או באיזור השוכן בגבול המדבר, בלב מרחבים פתוחים וצחיחים. המבנים החדשים מוקמים בחלקים בשטח הבניי הקיימים, ולשם כך גורסים צrifpit ואסבטונים (בצפוז-מערב העיר, בין רחוב קיבוץ גלויות ורחוב הנשיא). דומה, שבשלבי-התפתחות הבאים של אופקים לא יגדל השטח הבניי, אלא חגדל ציפויות המגורים.

בעיר ציירה ובעלת אוכלוסייה קטנה כאופקים כל המערך התפקידי הוא פרי של תכנון. אך אפילו לא הביא תכנון זה להקטנה מאכסימאלית של "חיכוך" 4. פיזור השטח הבניי כחוצה מבניה דיללה והשפכו על יוקר השירותים העירוניים נבדק בטיפוסים שונים של שכונות בbeer-שבע. ראה: באר-שבע, סקירות והערכות, תשכ"ד–1963, מתנדס העיר באר-שבע, 1963, עמ' 11–13.

הגיינגראפית דאיירונזית של אומג'יב

"המראזק" (friction of distance) בין התפקידים השונים. — טרם הייתה שhot לשנותו ולחטנו. במערך התפקידי של היום מתבלטים שני אוורי-תפקידים עיקריים (ראה צייר 6) : מרכז המגורים והמסחר ואיזור-החישייה. המרכז המסחרי והציבורי נמצא בפגש שדרות הרצל, רחוב אליז'ו גולומב ורחוב קוש. והוא בניין סביר כיכר מלכנית וחבות-ידים, המשמשת מקום כינוס ומפגש בעחות פנאי ותכתבויות. היכר מוקפת חניונות, ומעליהם קומות משרדים, לרבות משרדי המועצה המקומית. בפאתי היכר עומד בית-הකולנוע היחיד, המשמש מקום בידור מרכזי בעיר. 15 מכלל 48 החניונות שבמרכזו המסחרי הן למכריכי-מוני, כגון מכליות, חנויות לירקות ואטליזים ; שאר החניונות מוכרים בדברי הלבשה והגעה (10), כל-בית ומטבח (6), רהיטים ומכשור-השלל (2), או מספקות שירחות אמצעיות רמו למפלס מטבח חמוץ-ו-חדר אמבטיה-

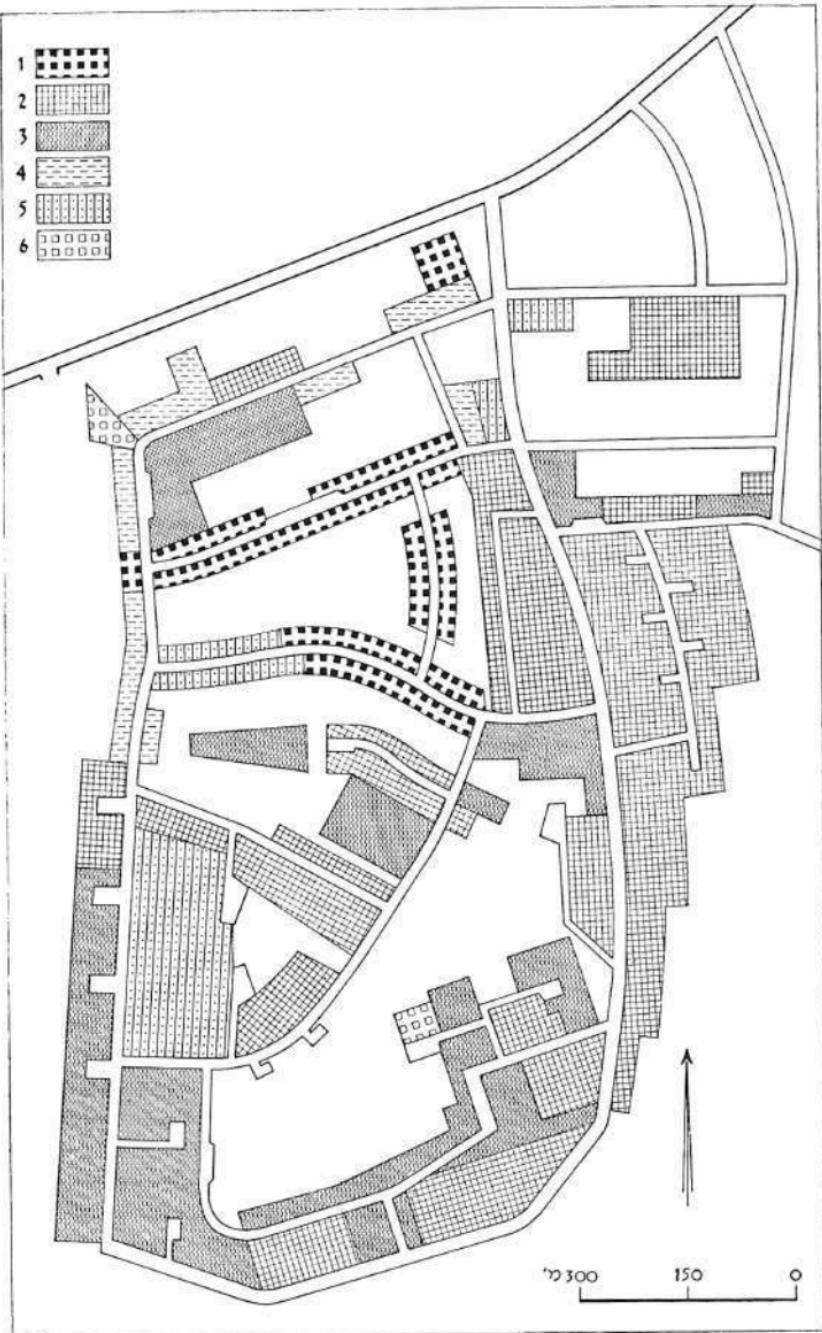
שירותים אישיים, כמו, למשל, מספורה, חומרקיה וסדראות לבני-המלוכה. השוואת גודל "היחידות הנושאות" (supporting units) של הפקודים המסתערפים שונים באופן עם גודל "היחידות הנושאות" בעיר אחורות מעלה, כי באופקים אין מהסור במקודם מסתערפים או בשירותים עסקים ואישיים.⁶ להדגמת דברים אלה נביא נתונים על שני ענפים: ענף-הלבשה וענף-הריהוט. המכמצע הארץ בענף-הלבשה הוא חנות אחת ל-119 תושבים; באופקים "היחידה הנושאת" היא כ-900 נפש. המכמצע הארץ בענף-הריהוט הוא חנות אחת ל-3,700 נפש; באופקים "היחידה הנושאת" היא כ-3,500 נפש. גם השוואת גודל "היחידות הנושאות" באופקים עם גודל "היחידות הנושאות" ביישובים עירוניים בעלי מספר דומה של תושבים⁷ מעלה, כי באופקים יש מספר מספק של אניות ושירותים. דומה, שהמדובר במסחרי של אופקים, שכוכנו בעילות וברווחה ואפשר התפתחות נאותה של המערך המסחרי, יש בו כדי לענות על דרישותיהם של תושבי העיר. עיר-פיתוח אחרות, שבזון הסר מרכו מסחרי מעין זה, נמצאות פגומות במרקם המסחר והשירותים שלו.⁸

R. U. Ratcliff, The Dynamics of Efficiency in the Locational Distribution of Urban Activities, in: R. M. Fisher (ed.), *The Metropolis in Modern Life*, New York 1955, pp. 125-148.

⁶. ראה: אומדן מספר העסקים והמוסכים במתחר ובגפני שירותים איסיים בבחרים (1962), הירוחון הסטטיסטי לישראל, ב (כלכלת), 1, ינואר 1962, עמ' 98-101.

7. ח. אוון, המטבח בישובים בני 3,000—35,000 תושב, הוצאה משרד הפנים, אוג' 1962, עמ' 7.

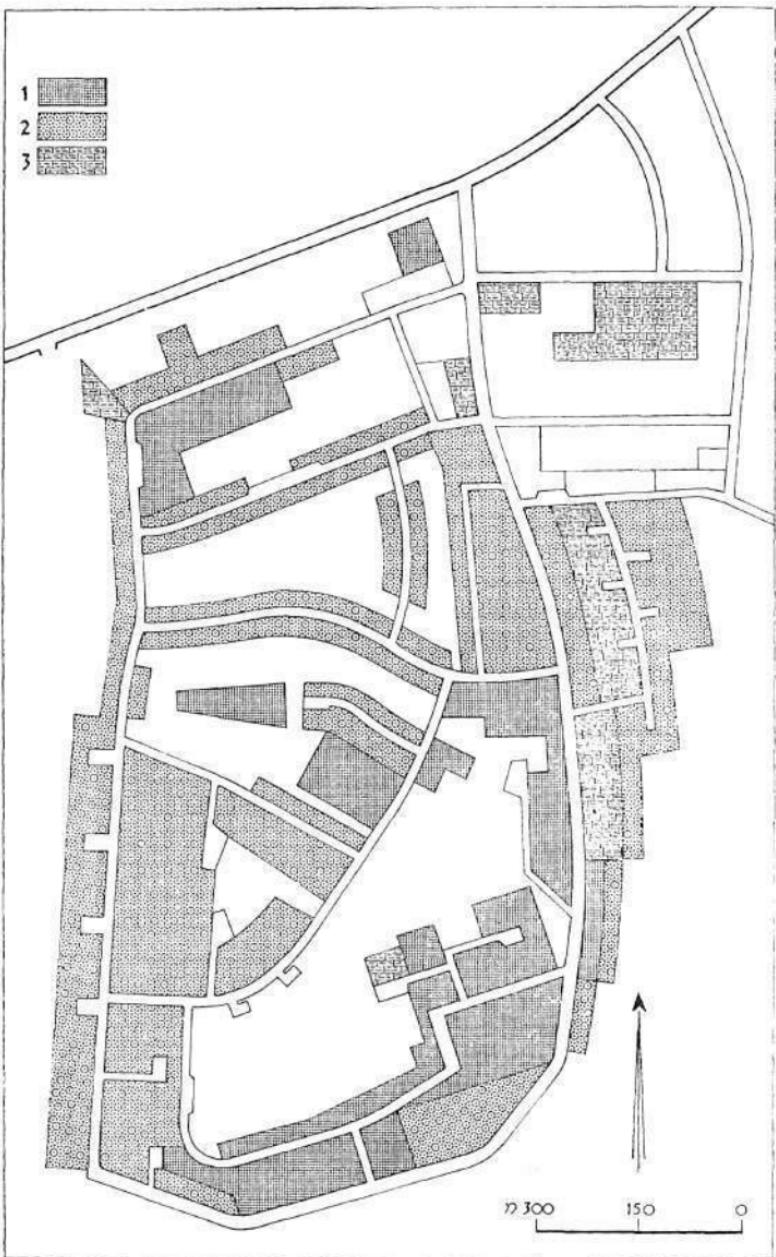
⁸ ראה מאמרם של המחברים על דימונה (לעיל, הערה 1), עמ' 69.

ציור 3

חומריה הבניןית.

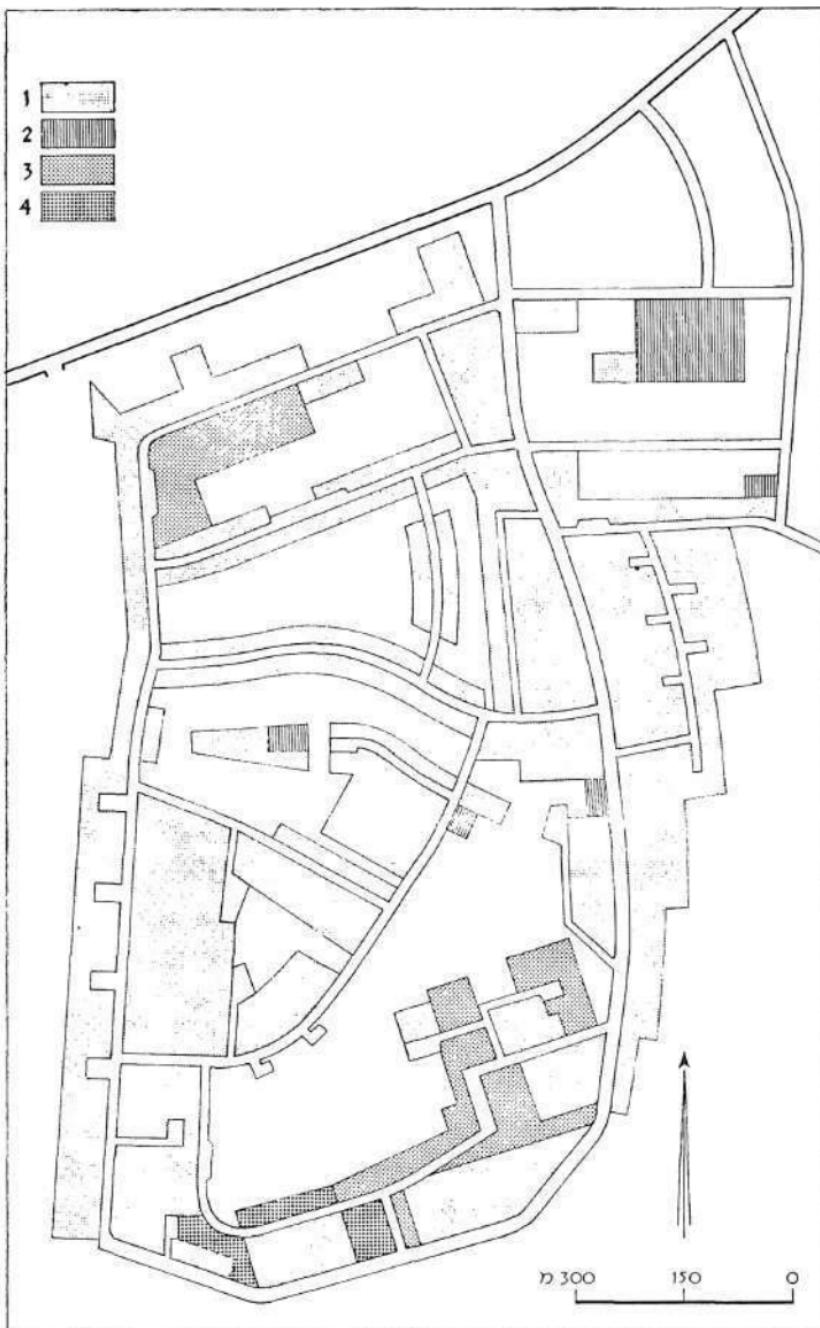
1. אבן טבעית ; 2. לבנים ; 3. בטון ; 4. עץ ; 5. אסבטט ; 6. פח.

ציור 4

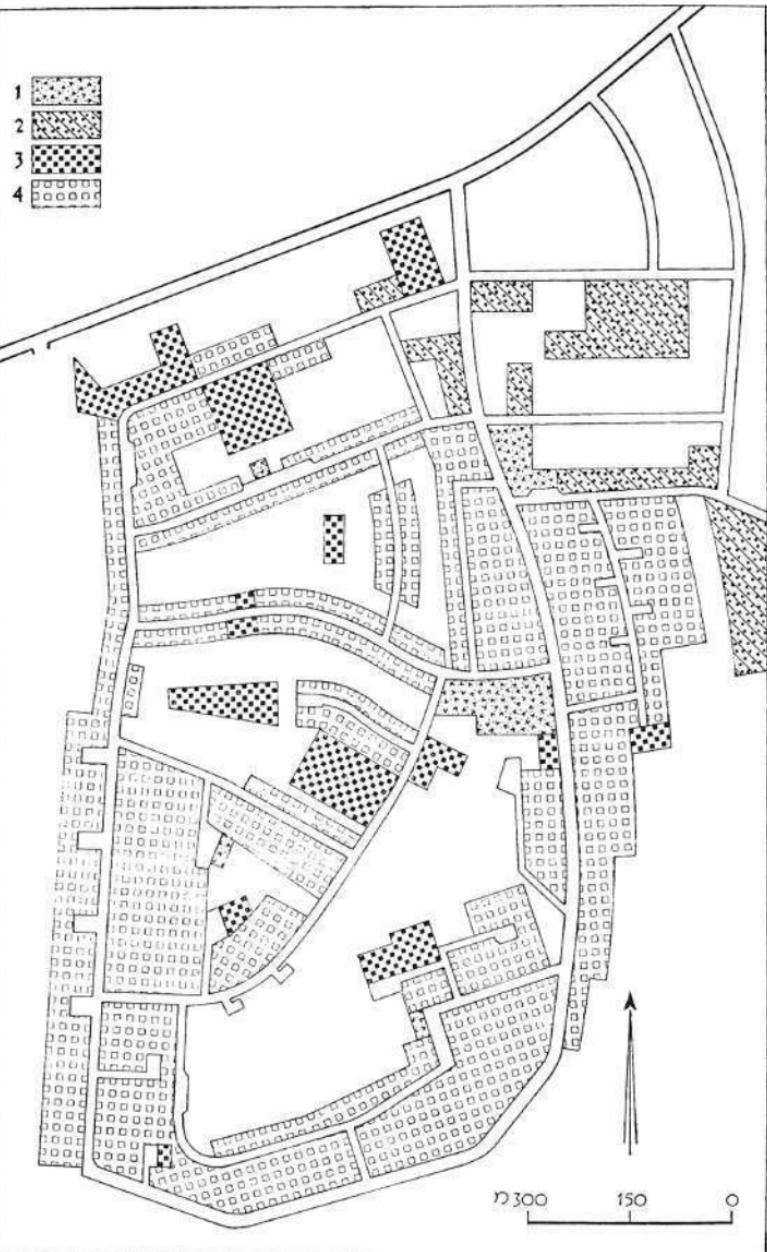
סוגי ה gropות.

1. בטון (שטוח) ; 2. רעפים (משופע) ; 3. אסבסט (משופע).

ציור 5
מספר הקומות (1, 2, 3 או 4)

[158]

ציור 6

מפת התפקידים.

1. מסחר ועסקים ; 2. מלאכה ותעשייה ; 3. מוסדות-ציבור ; 4. מגורים.

בשנים האחרונות חלה התפתחות תפקודית מענינית בכמה ערי-פיטהות: הקמת שוקים, בעיקר למזכוכים מזון, כגון ירקות ודברי מכולה. על-פיירוב אין לשוקים אלה מבני-קבע, והם מתנהלים במגרש ריק לצד אחד מעורקי-התבורה הראשיים של העיר. תושבי המושבים הסמוכים מבאים לשם את עודפי תוצרתם, ומוכרים אותם במקומות נומכמים במקצת מהעיר החגניות. באופקים געשה נסיוון לרכזו לשם כך עשרים חניות במבנה מיוחד, שהוקם בשדרות הרצל, בקרבתה הכניסה אל העיר (ראה ציור 6). בעת ערך הסקר (סוף שנות 1963) טרם החלו להשתמש בחניות השוק, אולי משום שהוא נמצא בשולי השטח הבניי של העיר. מכל מקום, עניין השוק ראוי לחשומה-לב מיזדעת, שכן הוא מתקם במידה רבה את קשייה-המסחר בין העיר והיישובים החקלאיים שבביבתה.

אייזורי-התעשייה של אופקים הוקם בחלק הצפוני-מזרחי של העיר. אייזורי-התעשייה המתוכנן ישתרע על 850 דונם; עד סוף שנות 1963 נבנו 300 דונם. האיזור נמצא ליד כביש מרוחבים, בכניסה אל העיר, ולבן לא פרעע לתבורה שבתוכה היישוב. באיזורי-התעשייה מצויים מספר מפעלים המשתרעים על שטחים גורבים למדי, כגון מפעל-האטכטיל "אופ-אר" ו"אופק", תחנת-מיון אזוריית לריקות ותחנת-טרקטורים. כאן הוקמו באיזור בתינים קתנים לבתי-מלאתה, מן הרואוי להdagיש, שאיזורי-התעשייה אינם יכולים בתחום שיפוטה של המועצה המקומית אופקים; חלקו הצפוני-מזרחי נמצא בתחום שיפוטה של המועצה האזורית מרוחבים. לפניינו תופעה בלתי-רגילה, הנובעת ממכלול הדיסטים בין העיר וביבתה: חלק מן המפעלים החיוניים לכלכלה העיר הוקמו ביוזמת המועצה האזורית ובמימוןה. הם צמודים לשטח העיר ומשמשים מקור-התעסוקה חשוב לתושבייה, אך אין הם כלולים בתחום העירוני, ואף אינם משלימים מס לעיריה. מכלל מעין זה קיים לא רק באופקים, אלא גם בערי-פיטהות אחרות, כגון קריית-שםונה, בית-שאן וקריית-מלאכי. דומה, שהמתכונות המקובלות של קשרי-גומלין בין עיר ובין כפרי סביבתה אינן יפת לאלקouri-הਪיטהות.

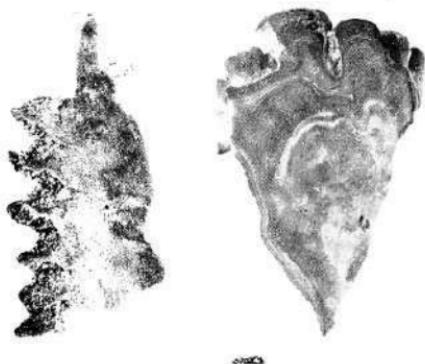
אוכלוסי אופקים

בסוף שנות 1962 מנתה אוכלוסיית אופקים 7,000 נפש, לערך. המבנה הדימומי גראפי של אוכלוסי העיר ידוע מן התוצאות המפורחות של מפקד האוכלוסין והדירות מ-22 במאי 1961.⁹ בעת המפקד מנתה אוכלוסיית אופקים 4,627 נפש, 9. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ספר היישובים, ו-ו, פרטומי מפקד האוכלוסין הדיויר 1961, ירושלים 1963.

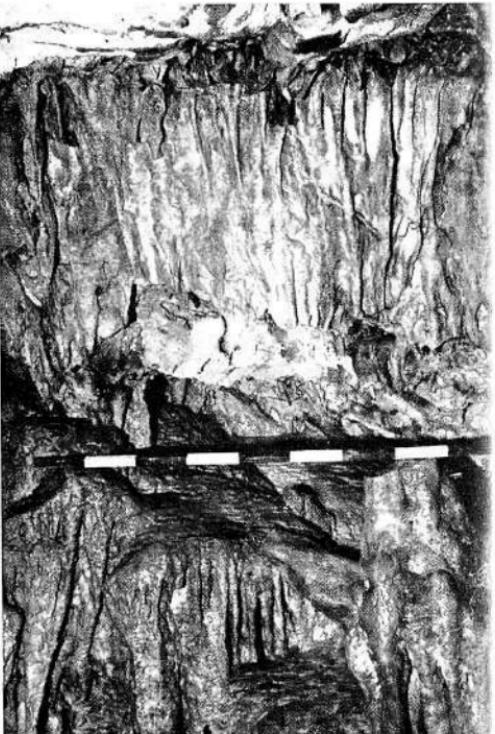

1. נתיפים כדוריים הנראים כבולטים מתחום הקרום המכסה את הסלע המקורי
(קנה-המידה — מטר, כל קטע — 10 ס"מ).

2. נתיפוי בדלים : במישור-שיכוב שהורחב ניכר הקרום המדורג ומתחתו נתיפוי בדלים המתחילה ליצור נתיפוי מצנחו ; קצהו האחד של המטר מונח על זכוכית שנשבר.

3. החדר-אורך בנטיפי פטריות 4. קטע מנטייה משוני
(גודל טבעי).

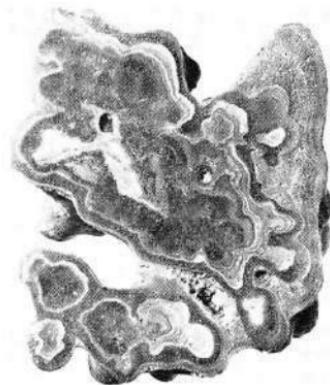

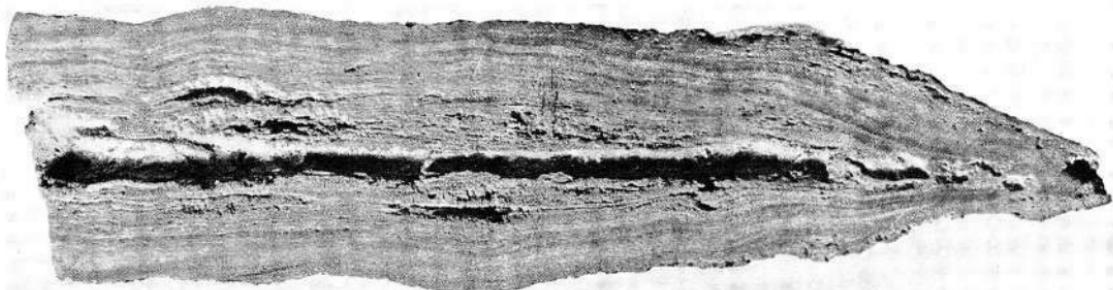
3. קטע מתוך משקעי שפה (rim stone).

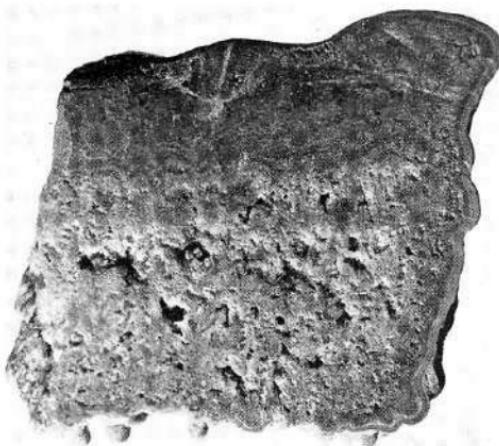
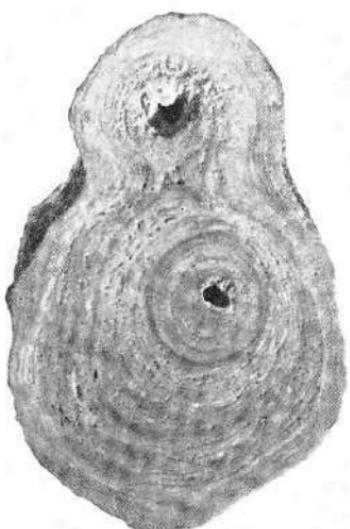
2. חתך רוחב בוקף; המבנה הקליפתי מעיד על היווצרות עונתית.

1. חתך רוחב בנטיפי פטריות.

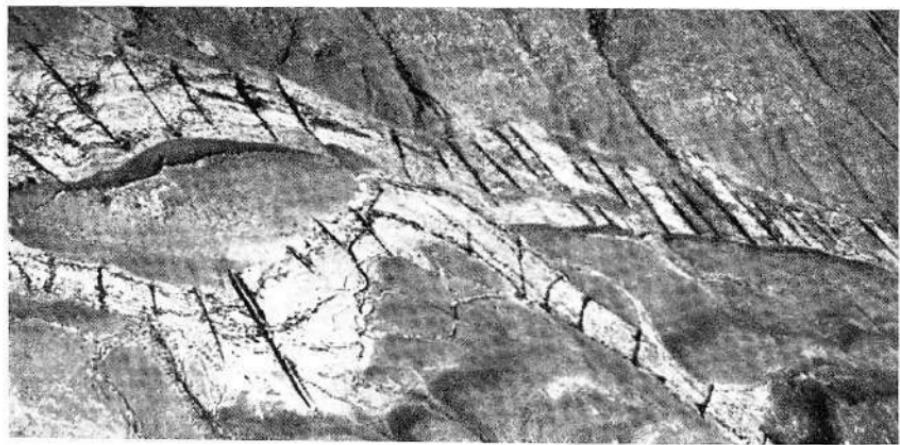

4. חתך אורך בנטיפוי דמויי גור : היסכימות האיזוגרפים בהשתלחת משובז.

1. שפה חתוכה של מדרף (גודל טבעי).

2. חתך-ירוחב בזוג נטיפים דמייניגור שהתלבדו (גודל טבעי).

3. צילום-אויר אלכוסוני של קטע-נחל הסגור בסקרים ;
הגון הבהיר הוא של סחף ששקע בעקבות הקמת הסקרים.

[למאמריהם של ע. בריאוסף וו. קידר]

2. מגשימים נסוג בנחל לבן (נ"צ 1140.0193).

1. חתך-רווח בסכר קדורם בנחל רחץ
שלרגלי עבדת.

4. סכר שרוחבו 4.5 מ' ומגשימים נסוג
(נ"צ 0965.0273) ; באופק — המTELול הדורי
של כתף שבטה.

3. מגשימים בן נדרך אחד בנחל לבן
(נ"צ 1138.0192).

6. סכר על גדרת נחל עבדת.

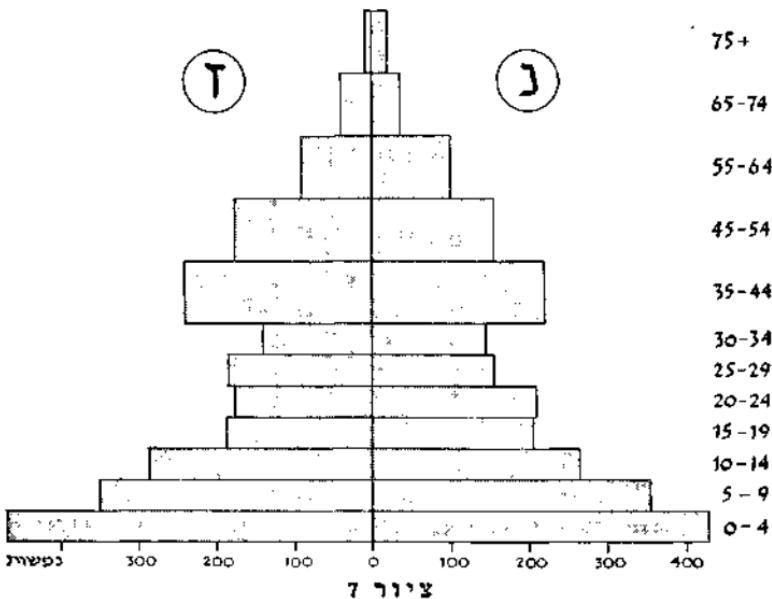

5. סכר בנחל עמיצור, אחד מיובליו
נחל עבדת.

[למאמרו של י. קידר]

הגיאוגרפיה העירונית של אופקים

ומאו גולדה ב-50%, לערך. משום כך ניתן, שהנתונים המובאים להלן אינם משקפים עוד את המבנה הדימוגרافي של אוכלוסיית העיר. שלוש חכונות דימוגרפיות אפיינו את אוכלוסיית אופקים בעת מפקדי האוכלוסין: (1) פיראמידת הגילים (ראה ציור 7), המעודת, שלפנינו אוכלוסייה צעירה: 55% מכלל האוכלוסייה היו מתחת לגיל 20 (לעומת 44% בישראל כולה). (2) אוכלוסיית אופקים מורכבת כולה מעולים חדשים, שהגיעו לישראל אחרי קום המדינה. מספר התושבים יהודית חוץ-ישראל שהגיעו לישראל לפני קום המדינה הוא שלושים וארבעה איש בלבד, לעומת, פחות מ-1% מכלל אפריקה ואסיה. ארץות-המושג העיקריות הן מאורוגו, תוניס, פרט ומצרים. מז הרואו להציג, כי המבנה הדימוגרافي של אוכלוסיית אופקים איננו אופייני ליישוב זה בלבד וכי אפשר למצאו, בשינויים קלים בלבד, במספר רב של ערים-פינות בארץ. מבנה דימוגרافي זה מחייב תשומת-לב מיוחדת ל"הגירה פנימית" של עולים חדשים (בעיקר יוצאי אירופה) מערי-פתחה למרכזי עירוניים גדולים.¹⁰

פיראמידת הגילים של תושבי אופקים.
(לפי מפקד האוכלוסין של שנת 1961)

10. ראה: הממצאה המקומית אופקים, יאנואר 1963 (פג'ימי).

ה תעסוקה בעיר

התעסוקה באופקים מבוססת על שני ענפים עיקריים: (1) חקלאות ושירותה; (2) תעשייה, בעיקר תעשיית-טכנייל, מן הדין לבחון את מידת ייחודה של תעסוקה באופקים, את מצבם היום ואת אפשרות התרחבותם לאור משאבי האזור.

לפי התכנית הייתה החקלאות צריכה לשמש ענף-התעסוקה העיקרי של אופקים. תכנית זו הייתה מבוססת על המגמה להפוך את מושבי האיזור למשק-שלוחן אינטנסיבי על-ידי הזרמת כמותות גדולות של מים מן הגזען. חוסרי יכולת להגשים תכנית זו במלואה מנעו את גידול כוח-העבודה המועסק במושבים ובקיבוצים, שבלעדיו אין ביכולתם לפתח את משקם. לתושבי אופקים יש היום מקומות-תעסוקה בחקלאות רק בקיבוצים, בעיקר בארוים, מגן, גבולות וצאלים. מושבי האיזור זוקים ליחסות כות-אדם מן העיר לתקופות קצרות ביותר. תהליך נוטף שמנע את הרחבתה החוויה של התעסוקה בחקלאות היה המיכון התקלאי, ההולך ורב משנה לשנה, בעיקר בענף הכותנה. ענף זה, הנפוץ מאוד באיזור, העסיק מספר רב של תושבי אופקים: בעונת הקטיף עסקו בו עד שלוש מאות עובדים. השימוש התולך ורב במקטעות מיכאניות צמצם את מספר המועסקים בענף זה, ובעונת 1963 נסתם מקור-תעסוקה זה לחלוتين. תעסוקה חקלאית קבוועה למאה עובדים, לעיר, יש במתלהת הקרן הקימית לישראל שבגילם ובמפעלים לגידול אגדות "אייפקו". החווות החקלאות שבאיור מעסיקות אף הן מספר קטן ובהתיקבוע של עובדים חקלאים. ביקוש רב לעובדים בשירותים חקלאיים יש בימי הפעלתן של המגנטה ושל תחנת-המיון לירקות, הנמצאות באיזורי התעשייה של העיר. המנפטה מעסיקה חמישים עובדים במשך 4-5 שבועות, אך בשאר ימות השנה מחזק אותה צוות מינהלי וטכני, המונה שנים-עשר עובדים בלבד. תחנת-המיון לירקות מעסיקה כתשעים עובדים, בעיקר נשים, במשך חמודשים. ברור, כי עבודות פונתיות מעין אלה אינן בסיס לקיים משפחתי וכי הן עושות לשמש, לכל היותר, חסופה-הכנה עונתית. תכניות-הפיתוח של חבל הבשור (בשלב הראשוני — נטיית פרדסים בשטח המשתרע על אלפיים דונם, לערד) מעסיקות כעשרים איש מאנשי אופקים. מסתבר, שענף-החקלאות מעסיק במאותים עובדים קבועים ומספק תעסוקה עונתית למאתיים עובדים נוספים, בקרוב. מסתבר אפוא, כי בממדים ובתנאים הנוחים אין בכוחו של ענף זה לשמש בסיס כלכלי עיקרי לקיומה של אופקים וכי יש להרחיב את הבסיס הכלכלי הירוני על-ידי פיתוח תעשייה מקומית.

הגיוגרפיה העירונית של אופקים

אפשר לחלק את מפעלי-התעשייה באופקים לשני סוגים עיקריים: הראשון — מפעלי-התעשייה המספקים שירותים מילאיים לחקלאות האיזור; והשני — מפעלי-טכסטיל, האופניים למספר רב של ערים-פינות.

עם הסוג הראשון גמנים המפעל למילוי ירקות ולאירועים, תחנת-הטראקטורים האזרית ומגנפת הכותנה. מפעל-המים לירקות ותchanת-הטראקטורים האזרית הוקמו באופקים ממשם שהעיר שוכנת במרכז השטח החקלאי של איזור מרוחבים. המניפה, לעומת זאת, לא הוקמה בעיר בגלל הימצאותה במרכזו שטח-הגידול של הכותנה, שכן היא נמצאת בדורותם של שטח-הגידול, המשתרעים מאיור מרחבים עד גבול מועצת יואב. הכותנה הגדולה מובלעת אפוא אל המניפה מן הצפון. למרות איתור המניפה בשולי שטח-הגידול יש להימצאותה באופקים כמה יתרונות: (1) מניפות אופקים היא הדרומית שבמנפותה המדינית. אאליט איזור הוא צחיח-למחצה: כמוות-המקעים השנתיים היא כ-200 מ./מ., בממוצע, ומספר ימי-הגשם הוא כ-28 בשנה. לאקלים זה יתרון רב, מאחר שהוא מקטין למינימום את הסכנות הצפויות לשאר המנפותה בישראל, שעם התחלת עונת-הגים תירטב הכותנה הגלמית, המאהנסת בשטח פותח. (2) חלק רב מכרכות הכותנה (המוצר המוגמר של המניפה) נועד למפעלי-טכטיל שבביבה הקרובה, בעונת 1961 נשלוו 45% מכלל הכריכות למפעלי-הסבiba; מפעל-הטכטיל של אופקים עצמה, "אופ-אר"; מפעל-התעשייה; מפעל-טכטיל של דימונה, "citän" ו"סיבי דימונה"; ומפעל צ'ירלי בבאר-שבע. בעונת 1962 גודל חלקן של הכריכות שנשלחו למפעלי-הסבiba ל- 75% מכלל הכריכות.

Kirbat המניפה לעדי השיווק מצבייה אפוא על מיקומה המוצלח. הסוג השני של מפעלי-התעשייה באופקים הוא זה של מפעלי-הטכטיל הגדולים, "אופ-אר" ו"אופק", שהם מקור-התעסוקה העיקרי של אופקים. "אופ-אר" הוא מפעל משולב, שבו נעשות מרבית פעולות-היצור בענפי הטכטיל: טוויה, צביעה חוטים ואorigga. בסוף שנות 1963 העסיק בית-החרושת, שהחל בפעולתו בשנת 1960 (המצבעה — בשנת 1962), 319 עובדים, כולם תושבי אופקים. לרשות המפעל שטח נרחב בן 105 دونם; השטח הבוני של בית-החרושת ומהסנוו הוא 20,000 מ"ר. המפעל הוקם על ידי משקיעים מארגנטינה, בעורת הלואה ממשותה בגובה של 75% מן ההשקעה. השיקולים שהביאו להקמת המפעל באופקים דומים במידה רבה לאלה שהביאו להקמת מפעל-טכטיל בדימונה זו: מפעל-טכטיל הוא בעל "מקדם-מיקום" גמור.

11. ראה פירוט במאמר הנזכר של המחברם (לעיל, הערת 1), עמ' 66.

במפעל "אופ-אר" הוצאות ההובלה של הבדים המוגמרים אל מרכז היצריכה בתל אביב הן 4 אגרות לפחות ג' מוצר, כלומר, מרווח המפעל מאזרורי-הצרים שלו אין בו כדי להשפיע על המוצאות-היצירות. אשר לאו如此 חלק מן המוצרים שנוצעו ליצוא (כ- 50% מהתוצרת המטוונית) — הרי בקרובה החיסיטה של המפעל לנמל אילית יש כדי לפצות במידות-מה על המרחק הרוב ממיל חיפה, אך עם הפעלתו של נמל אשדוד יתבטל אף חסרונו זה. מעניין לציין, שמנפתה אופקים מספקת את מרבית חומר-הgalם של המפעל — כ- 60%-70% מהתצרוכת הרכותה — ובבחינת אספקת חומר-הgalם הנהננה אפוא המפעל מיתרונו רב במיקום. מפעל-הטכטיל השני, "אופק", העוסק באրיגת בדים, החל אף הוא בפעולתו בשנת 1960. השיקולים שהביאו להקמתו ולמיומו היו דומים לאלה שהביאו להקמתו של "אופ-אר". בסוף שנת 1963 העסיק בית-החרושת תשעים עובדים, רובם גברים. בקבלה חומר-הgalם (אוטים) ובשיווק המוצר המוגמר (בדים) קשור המפעל עם השלובת מפעל-הטכטיל של "אטא" במרחב חיפה. פעולותיו הפיזי-אנטישית והמסחריות של המפעל, הנמצאת בבעלותה של חברת "תיעוש" החסתדרותית, מתנהלות במושדיה של החברה זו בתל אביב. אף לגבי מפעל זה אין משקל רב להוצאות-ההובלה של חומר-הgalם ושל המוצר המוגמר בכלל הוצאות-היצור.

שני מפעלי-הטכטיל הגדולים יחד מעסיקים כארבע מאות עובדים, היינו, שליש מכוח-העבודה המקומי. מסתבר אפוא, כי ענף-הטכטיל הוא גורם נכבד בכלכלת אופקים, אף-כיו לא מכריע, שלא כבידומה, שבה מעסיק ענף-הטכטיל כ- 45% מכלל המועסקים בעיר. חשיבותו הרבה של ענף-הטכטיל באופקים נועוצה לא רק בתחוםו הרוב בחתר-התעשייה העירוני, אלא גם בעבודה, שהוא היציב ביותר מבין ענפי-התעשייה, בניגוד בולט לחקלאות, הננתנה לתנודות עונתיות ומצטמצמת בהדרגה.

קובצת שלישית של מפעלי-تفسיה כוללת בתיה-חרושת קטנים בענפי תעשייה שונים, המעסיקים כמה עשרות עובדים. מפעלים אלה ראוי לציין: (1) מלשת-יתלומיים, המעסיקה עד שלושים עובדים. תעשיית-היהלומים היא ענף בעל מקדים-מקום נマーך ביותר (אין בה בעיות של הובלת חומר-הgalם והמוצר המוגמר), ולכן נעשו נסיניות מרובים לפתחה בערי-פיתוח מרותקות. (2) מפעל-סרגה (בשותפות עם חברת "משקי הנגב"), המעסיק כארבעים עובדים. שמונה מבין עובדי המפעל הם תושבי אופקים; השאר באים ממושבי הסביבה. כן מספק המפעל עבודות-בית לשישים עובדים נוספים. (3) בית-

הגיוגרפיה העירונית של אופקים

חרושת לנעלים, המעסיק כ חמישים-עשר עובדים. (4) מפעל לקליטה שליטם, המעסיק עד חמישים עובדים, כולל בעלי כשור-עבודה מוגבל. כמו כן יש באופקים מספר קטן של בתים-מלאכה לביצוע עבודות מקומיות. ענף הבניין, זהו באופקים והן בסביבתה, העסיק בספטמבר 1963 כמאה ושבעים עובדים. אך ענף זה הוא זמני במהותו, ולכן יש לדאוג בתמידות לתעסוקה אלטרנטטיבית לעובדיין.

לבסוף ראוי להצביע על עובדה חרואה לתשותתילב מיוחדת: מאן שנות 1960 לא הוקם מפעל-תשתייה חדש באופקים. מחד זה, שיסבותיו אין געוץות דוקא בשיקולים כלכליים וגיוגרפיים, עלול לשמש לאל את ממצאי הקליטה של העולים החדשניים המופנים בזמנן האחרון לאופקים.

סיכום

השווות הפתוחות היפות והכלכליות של אופקים עם המכניות המקוריות לפיתוחה מאפשרת לנו להעריך בכונה את חשיבותם היחסית של מקורות גידולות, את כשור עמידה ואת אפשרויות התחרבותה בעידן.

מסתבר, שני תפקודיה העיקריים של אופקים — אספקת כותי-אדם לענפי-החקלאות ומתן שירותים עירוניים ליישובים הקרים שבביבה — נקבעו במסגרת אזורית, וכן הרואין להציג, שניהם עמדו רק במידה התקנית במבחן הזמן. ההקלאות היא אמונה ענף חשוב בכלכלת העיר, אך מאהר שענף זה הולך ומצטמא ונחון לחENDות עונתיות, אין לצפות להתרחבותו כל עוד לא יזרמו מים נוספים מן הצפון לתגדלת שטחי-השלוחין. יש לזכור, שהפעלת המוביל הארצי תפתח פתח להרחבתה זו ותביא לגידול משקלו של הענף בכלכלת העיר.

لتפקודה השני של העיר — היינו, תפקודה כמרכז-שירותים ליישובי האיזור (central place functions) — אין היום משקל רב. עובדה זו חושפת את אחות מביעות-היסוד בגיאוגרפיה העירונית של מרבית ערי-הפטוחות: מכלול קשרי הכלכלה, המסתה והשירותים בין העיר לסייעתה. ממצאי הסקר שנערך באופקים מעידים, שאופקים ממלאה תפקיד מובלט בהירארקיה היישובית של האיזור. אין היא משמשת מרכז-שירותים עירוני מקובל בשום תואם, לא בתחוםה היחיד והבריאות ולא בתחום המטהר והבידור. השירותים הכלכליים היחיד שננותג אופקים ליישובי הסביבה הוא בתחום הפיננסים — על-ידי סניפי הבנקים. אין כל ספק, שמצב זה, העומד בפני עצמו גמור לתכנית המקורית, מזמן את הבסיס

שללו מושחתת כלכלת העיר. שומה علينا לבחון את האיסיבות שהביאו למיערכ בלחידרגיל מעין זה, שבו פוסחים היישובים החקלאיים על הדרכם הנמוך (אופקים) של התיירארכיה היישובית וקשריהם קשורים עם הדרכם הבינוני (באדר'שבע) או אף עם קודקוד המיערכ (תל-אביב). דומה, שהסיבה העיקרית לכך נועוצה במסגרתם הארגונית של היישובים החקלאיים: בכלם יש ארגוני קניות ושיקוק, שאינם נזקקים כלל לשירותי-המסחר של העיר הקטנה משום שהם קשורים במישרין עם התכורות המשחררות הגדולות בכאדר'שבע ובתל-אביב. סיבת נספת להח' המשיכה הזעום של אופקים, הוא בתחום המסתור והן בתחום השירותים, נועז במדידה הקטנים: בעיר קטנה כאופקים, בעלת כוח-קניות מוגבל למדי, אין למצוא שירותים-מסחר בדרגת גבוהה, מאחר שה"סף" (threshold) של שירותים אלה מהיביך אוכלוסייה עירונית גדולה יותר מזו שיש באופקים.¹² גידול העיר לא זו בלבד שקיים בו כדי לבדוק את קשיי-הכלכלה ביצה ובין סביבתה, אלא אף עשוי להעלות את רמת השירותים לחושבי העיר עצמה. הסיבה השלישית לקשרים החלקיים בין אופקים לסביבתה החקלאית נועוצה בהפרדה החמורה שבין המועצה המקומית ובין המועצה האזורית. המועצה האזורית נותנת שירותי רבים ליישובים החקלאיים, שירותי שכrgiel גונן היישוב הקטן שבמרכזו האיזור. זאת ועוד: מפעל-התעשייה של אופקים הוקמו בחלקם ביוםת המועצה האזורית ונמצאים אף בתחום שיפוטה. אין בכוונה הדברים לפגוע בפעילותה הענפה של המועצה האזורית; אדרבה, חלק גדול מהתבססות המושבים והחפתוחות יש לזכוף לזכות המועצה. אולם מן הדין להציג על הריכוטומיה שבין פעילות המועצה המקומית של אופקים ובין פעילות המועצה האזורית מראבים, אף-על-פי ששתיים נמצאות במסגרת ריגיונאלית אחת. דומה, שיש לשקל, אם אין מקום לחזור ולבחון את המיערכ המינורי של האיזור, לפחות תימשך התופעה השילילית של הימצאות עיר קטנה בלב איזור חקלאי בימי שיחית קשר כלכלי הדוק בין השניים ובלי שהיא בינויהם מילא בכל הנוגע לתכניות-הפיתוח של האיזור. תופעה חמורה זו אמנים בולטות במיוחד באופקים, אולם ניתנו למצוא במוחה בערי-פיתוח רבות בישראל.

12. ניתוח מפורט בנושא זה אפשר למצוא במאמר: R. Bengtsson, The Structure of Retail Trade in a Small Swedish Town, in: *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography, Lund, 1960*, Lund Studies in Geography, Ser. B, No. 24, 1962, pp. 297-312

הגייאוגרפיה העירונית של אופקים

צמצום החקלאות והעדר מתן שירותים לסייעת החקלאות מאלצים את אופקים להתבסס על ענף-התעסוקה השליישית — התעשייתית. כבר עמדנו על משקלת הרוב של תעשיית-הטכטיל בכלכלת העיר, ואף ציינו, שתווצה זו אופיינית גם לעיר-pitototh אחרות. בעקבות הגידול המהמץ באוכלוסי העיר מן דין לדין לאוג למקורות-התעסוקה נוספים בתעשייה. וכךן המקום להציג על התאמתה הלקויה בין התכנון הפיסי של העיר ובין תכנונה הכלכלי. בעוד שקובעים את הגדרת האוכלוסייה בהתאם להשלמת דירות-המגורים עליידי משורד-השיכון, הרי מתקנים את הרוחבת בסיסה הכלכלי של העיר בלי כל קשר עם גידולה הפיסי, דבר המעורר לא אחת את יציבות התעסוקה. מן גוראי לגස את הרוחבת התעשייתית באופקים על משבבי האיזור, כמו, למשל, תעשיית מוצרי סיבים — לעיבוד התוצרת של מפעלי-האגבות גנרטיבים באיזור, או תעשיית שמנים — לעיבוד התוצרת של שטחי הכותנה והבטנים. כן אפשר לפתח באופקים תעשיית שילוח כדי להשלים את מוצרייהם של מפעלי-התעשייה הקיימים, כגון תעשיית קונגפקציה — לעיבוד הבדים הנרגים ב"אופ-אר" וב"אופק". גידולה מהיר של האוכלוסייה, העומד בסתרה לקפאוון שחל בפיתוחה הכלכלי של אופקים, מחייב פעולה נמרצת כדי להחזיר את שיווי-המשקל העירוני לישונו.